

ГТАХР 17.07.29

ТОЛҒАУ ЖАНРЫНЫҢ ӨЗГЕРІСКЕ ҰШЫРАУЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТІ

Г.Р. Саулембек

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты және
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
gulmira.saulembek@gmail.com

Мақалада толғау жанрының қалыптасып, даму үдерісі қарастырылады. Жазба әдебиеттің толғаудың дамуындағы рөлі мен дәстүрлі жанрлық белгілерінің өзгеруіне қаншалықты деңгейде ықпал еткендігі зерделенеді. Бүгінгі музыка өнері мен сандық технологияның толғау жанрының дамуына қосқан үлесі сараланып және толғаудың түрлену сипаты туралы ғылыми дәйектер ұсынылады. Жанрды құраушы элементтердің жаңарып отыруына қарамастан, оның біршама типтік формалық белгілерінің, мазмұндық сипатының сақталу ерекшеліктері сараланады. Толғаудың адресатқа бағытталатын әлеуметтік, дидактикалық қызметінің сабақтастығы зерделенеді.

Түйін сөздер: толғау, әдеби үдеріс, поэзия, жанрлық өзгеріс, әлеуметтік қызмет.

Ұлт бойындағы жалпыадамзаттық һәм ұлттық қасиеттердің сақталуына «асыл сөздің» әсері ұшан-теңіз және ол - ауыз әдебиетінен басталып үздіксіз жүріп келе жатқан үдеріс. Осыған қоса, ежелгі әдеби мұраларымыз бен еншісін алып, ел болғалы қазақ топырағынан шыққан жырауларымыздың шығармаларында да, тақырыптық һәм мазмұндық қана емес, жанрлық үндестік бар. Ал әдебиеттанушы М.М. Бахтин: «Известно, что жанр представитель творческой памяти в процессе литературного развития. Именно поэтому жанр способен обеспечить единство и непрерывность этого развития. Вот почему для правильного понимания жанра необходимо подняться к его истокам» [1; 121], – деп, жанр табиғатын айқынырақ түсіну үшін оның тамырына терен бойлау керектігіне мән береді.

Жанр үнемі дамып, жаңару үстінде болады және ол әдебиеттің даму үдерісінде халықтың шығармашылық жадының жаңғырып, үздіксіз жалғасып отыруына дәнекер екендігі анық. Осы тұста әдебиеттің дамып, нақтылы шығармашылық тұлғаға телінуіне байланысты халықтың ауыз әдебиеті жанры үлгілерінің авторлық туынды ретінде ары қарай дамып, жалғасын табуын айтуға болады. Осындай жанрлардың бірі – ежелден халықтың әлеуметтік жүгін арқалаған, елдің ұлттық болмысының күзетшісі, ұлттық рухтың атойшысы болған толғау жанры еді. Зерттеуші Ә.Дербісәлин оның түп-төркінін батырлар жырынан іздейді [2; 102]. Ол эпостың ұсақ жанрлардан құралатыны жөніндегі болжамды жоққа шығармаса да, батырлар жырының ұзақ монолог тәрізді толғаулардың тууына себепші болғандығы жөніндегі болжамдарын дәлелдеуге тырысады. Ғалым бұл сабақтастықты табиғи әрі көркемдік заңдылық ретінде: «Бұл толғаулардың арасындағы туыстық өз алдына. Бұның бірі жыраулық форманың ауыз әдебиетінен алғашқы бөліну тұсын білдірсе, екіншісі – бірнеше ғасыр бойы дами отырып, өзінің биік белесіне көтерілгенінің белгісі. Осы тәрізді көріністердің қайсысы да сөз болып отырған кезең поэзияның бір көркемдік арнада өмір сүргенінің, сонымен қатар іштей өзара тұтастық, жалғастық, жүйелілік пен дамығандығының дәлелі» [2; 47], – деп бағалайды. Бұл өнердің көркемдік құнарын келешек ұрпаққа жеткізе білген халық шығармашылығының өміршеңдігін білдіреді. Зерттеуші Б.Ш.Абылкасымов толғауды авторлы ауыз әдебиетіне жатқызады. Толғауға жасаған арнайы зерттеулерінің нәтижесінде: «Толғау – это устное индивидуальное стихотворное произведение, слагаемое в семи-восьмисложном размере (с определенными отклонениями), имеющее тирадное строение, назидательно-дидактическое и героико-патриотические мотивы, речитацию» [3; 106], – дейді. Автор толғаудың генезисіне тоқтала отырып, оның термелер және айтыстармен туыстығына мән береді де, бұл аталған жанрлардың барлығына ортақ типтік белгі ретінде олардың авторының болып және ауызша таралатынын айтады. Екі ғалымның зерттеулерінің тоғысатын тұсы, ортақ тұжырым

ол – толғаудың фольклордан еншісін алған, тирада түрінде еркін ұйқасатын, 7-8 буынды, мақаммен айтылатын, жазба әдебиетке жатпайтын аралық жанр екендігі.

Сонымен қатар, толғауды монографиялық деңгейде егжей-тегжейлі зерттеген Б.Абылқасымовтың «Жанр толғау в казахской устной поэзии» еңбегінде жазба әдебиеті тұсында «толғау» атымен берілген шығармаларды бұл санатқа жатқызуға болмайтынын жеткізеді. Автор толғауларға жазба әдебиетінің ықпалы зор болғандықтан толғау жанрының сипатынан ауытқып кеткендігін айтады. Сондай-ақ, толғаудың жанр ретіндегі формулалары – яғни құрылымдық, стильдік ерекшеліктерін барынша ыждағаттылықпен дәлелдейді. Ғалымның толғауды танытуға жасаған үлкен еңбегі сөзсіз әдебиеттану үшін құнды. Дегенмен жанрдың әлі күнге дамуы жалғасуын ескере отырып, толғаудың әлі де зерттеуді қажет ететін, қазіргі таңда назардан тыс қалып отырған тұстарын қарастыруды жөн көрдік. Осы орайда әдеби жанрлар теориясы тақырыбында келелі еңбек етіп келе жатқан ғалым Н.Д.Тамарченконың: ««Внежанровых» произведений не бывает... Конечно в литературе Нового времени нередко встречаются такие произведения, в которых совмещены разные жанровые структуры, образующие художественное целое иного типа, чем они сами. Наиболее яркий пример подобного включения различных жанров в состав произведения нового типа – роман. Не под его ли воздействием возникают и другие образцы такого рода «смещений» или гетерогенных сочетаний в рамках нового целого, особенно в XIX-XX вв.? Однако роман все же остается романом, он не становится каким-то неопределенным «внежанровым» образованием» [4; 3], – деген пікіріне сүйенетін болсақ, жанр қанша өзгеріске түссе де, негізгі тінін сақтап қалатындығы туралы пікірлері біздің ұсынғалы отырған тұжырымымызды қуаттай түседі.

Жоғарыдағы зерттеулерден толғаудың ірілі-ұсақты жанрлардың тоғысуы мен өзгеріске ұшырауы үдерісі нәтижесінде пайда болғанын байқауға болады. Яғни жанрлар өмір сүруін тоқтатпайды, тек келесі бір жанр үлгісінде тыңдарманына жол тартады. Бұл - үздіксіз жүретін құбылыс. Олай болса, толғау жанры ауызша авторлық әдебиетпен бірге өлген жоқ. Фольклордан еншісін алған, бірақ әдебиет санатына қосыла қоймаған, авторлық ауыз әдебиеті жанрына жатқызылатын, іргелес жанрлар айтыс, терме сынды толғау да әлі күнге дамуын жалғастыруда. Тек кейбір қасиеті кеміп, кейбір қасиеті артып өмір сүруде. Бір қызығы жоғарыдағы мысалдарда өзгеріске түскен сайын жанрдың атауы ауысса, мұнда жанрдың атауы өзгерістерге қарамастан бірге жасасып келеді. Олай деуімізге себеп, ұлттың әлеуметтік жағдайының шиеленіскен тұсында толғау жанрының қайта түлеп отыруында.

Аристотель заманынан бері қарай зертеу нысаны болып келе жатқан жанрды пайымдау, теориялық тұрғыдан зерделеу мәселесі әлі күнге күн тәртібінен түспей келе жатқан мәселе. Осыған қарамастан әлі күнге табиғаты толыққанды ашылмаған категория. Мұның себебі жанрдың тарихи тұрғыдан жылжымалы, өзгермелілігінде. Осы пайымға сүйеніп, толғауды жанрлық тұрғыдан қарастыруда белгілі қалыпқа салып, жүйелеу мақсатын ғана көздемейміз. Бұл түрлі тарихи кезеңдегі әдебиеттің даму үдерісін, соның ішінде жекелеген толғау сынды әдеби құбылыстардың мәнін бағамдау үшін де қажет. Сол себепті де толғауды жанрлық тұрғыдан зерттеу тәжірибесі өзін осы тұрғыдан ақтайтын амал-тәсіл. Белгілі бір шығармаларды ортақ белгілері арқылы топтастыру әдебиет тарихында ежелден бар болғанымен, жанрды құраушы сипаттары жылжымалы болып келеді. Жанрдың құрылымдық, тақырыптық сипаты және атқаратын қызметі үнемі өзгеріп отырады. Яғни толғаудың жазбаша туып, импровизациялық сипатының аздап әлсіреуіне қарамастан, бүгінгі поэзияда толғау дамуын тоқтатқан жоқ. Оның тарихи қалыптасқан типтік белгілерінің жалғасын тауып отыруын басты дәйек ретінде ұсына аламыз. Сонымен қатар бұл жанрдың өміршеңдігінің түпкі себебі, қызметінің қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталуында деп білеміз. Жанрдың қайта жаңғыруы мен түрлі өзгеріске түсуі туралы сөз қозғаған ғалым Е.Анисимованың: «Представляется, что разработка Жуковским русской баллады являлась, по существу, не отказом от написания национальной поэмы, которую в это время ожидали от поэта, а оригинальным художественным решением этой литературной задачи. Баллада как нельзя лучше отвечала запросу эпохи – описанию и осмыслению национальной истории в определенном ракурсе. Жанровый архетип баллады в историческом контексте» [5; 157], – деген пікіріне ден қойсақ, ғалым белгілі жанрдың өмір сүруінің өзі қоғамдағы белгілі бір қажеттіліктен туындайтынына баса назар аударады. Осы себептен де біз толғаудың қайта күш алуына қоғамдағы әлеуметтік мәселелердің ушығуы елеулі әсерін тигізеді деген болжам айтқымыз келеді. Жоғарыда аталған еңбекте айқындалған толғаудың құрылымдық, стильдік тәсілдері мен лексика-семантикалық

ерекшеліктерінің, жанрдың өзіне тән формулаларының дәл қазіргі тұстағы толғауларда көрініс беруі де осыған дәлел бола алады.

Б.Ш.Әбілқасымов толғаудың құрылымы тек 7-8 буынмен шектелмейтінін және оның көне түрлерінде буын саны өзгеріп отырғандығын айтады. Мұны толғаудың көне түріне тән формула ретінде қарастырады. Мұны ғалымның: «Чем же объясняется это явление? Во первых, постепенным наращиванием новых содержательных качеств в жанре; во вторых, специализацией устных поэтов одновременно в нескольких жанрах, что вело к взаимовлиянию различных жанровых форм (толғау, арнау, терме и других); В третьих, могучим воздействием письменной культуры» [3; 46], – деген тұжырымынан байқаймыз. Дегенмен ғалымның жасаған статистикалық зерттеулеріне сүйенсек, толғаудың 70-90 пайызы 7-8 буынды болып келген. Біздіңше, ертедегі айтыс, терме сынды импровизациялық жолмен тыңдарманына жол тартатын толғаудың қалыпқа бағынбауы, әуеннің ырғағына сәйкес құбылуы заңдылық. Ал оның көбінесе 7-8 буынды қалыпта жеткізілуі, жоғарыда айтылған себептен де маңыздырақ секілді. Әлеуметтік мәні зор мәселелерді қозғайтын жауынгер жанрдың ақынды толқытқан күйге тыңдарманын ортақтастыру басты мақсат. А.Байтұрсынұлының: «Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін, мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды. Екінші ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді сыртқа шығарып, басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халін түсіру мақсатпен толғайды. Толғау қысқасын айтқанда, іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі. Ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып толғай білуде» [6; 261]. Яғни оның тиімді тәсілі анық, нық айтылатын, қысқа қайырылатын 7-8 буын болмақ. Өткір әлеуметтік-дидактикалық сарынына қоса, көркем ой 7-8 буынмен ықшам, ой екпінін жеткізуге ыңғайлы тирадалармен айтылуы, сонымен қатар әуенмен айтылып, аспаппен сүйемелденуі де адресатқа оңтайлы жеткізуге бағытталған. Бұл қасиеттердің әлі күнге дейін толғаудың бойынан табылуы аталмыш жанрдың Асанқайғы заманынан осы күнге дейін көркемдік хәм әлеуметтік миссиясын атқарып, дамуын жалғастырып келе жатқандығының белгісі. А.Байтұрсынұлы ауызша әдебиетті жүйелегенде де, жазба әдебиетті жүйелегенде де «толғау» атауына тоқталуы жанр сабақтастығын меңзегені болар.

Біз өз кезегімізде бұл дәстүрдің қазіргі қазақ поэзиясында әлі де жалғасын тауып жатқандығын, толғау жанрының ғалым анықтаған әлеуметтік желілерінің және түр мен мазмұн ұқсастығын да бүгінгі поэзиядан кездестіре алатынымызды Исраил Сапарбай, Серік Құсанбаев, Аспанбек Шұғатаев т.б. ақындар шығармашылығы дәлелдей түседі.

Жоғарыда толғау жанрының көркемдік дәстүр, стиль, форма бірлігіне қоса, аспаппен сүйемелденуі де маңызға ие екендігін айтқан болатынбыз. Мысалы, Исраил Сапарбайдың алғашқыда «Кертолғау» аталып, кейін келе «Серілер» тобының орындауында эстрадалық әуенге қосылып айтылып, «Қазақтың қара баласы» деп өзгертілген толғауында көнеден мұра болып қалған дидактикалық сарын да, шешендік нақыл да кездесіп отырады. Ақын толғаулары образдылыққа, бейнелі сөздерге, фразеологизмдер мен нақыл сөздерге бай.

Еңісте жүрген ел болмас,
Етектен кесіп жең болмас.
Еншілеп алған ауруға
Екі дүниеде ем қонбас, – деп

бастапқы екі тармақтан тұратын ежелден келе жатқан нақыл сөзді өзінше «Еншілеп алған ауруға, Екі дүниеде ем қонбас» деп жалғастырады. Осы секілді терең мазмұнды, ешқашан мәнін жоймайтын көркем сөзді түйдек-түйдегімен ағытады:

Ананың сүтін арда емген
Атадан бала кем болмас.
Тебініп атқа мінсе де,
Тектіге тентек тең болмас.
Қазанға түспей ас болмас,
Қарекет қылған аш қалмас.

Бұл – көркемдікке қоса шешендіктің, терең ойлылықтың белгісі. Сөз құдіретін меңгерген ақын «аузыңмен орақ орасың, тіліңмен оны баулайсың» сынды фразеологиялық ұтымды тіркестер мен қоса, метафора, эпитет, теңеулерден де кенде емес. 7-8 буынды тармақтар араласып келіп,

түйдектеле толғанатын тирадалар сыртқы формалық жағынан да ежелгі толғауларға өте жақын келеді. Әсіресе, И.Сапарбай толғауының Доспамбет жыраудың толғауларымен ерекше үндестігін байқауға болады. Доспамбет Жыраудың «Қоғалы көлдер, қом сулар» немесе «Айналайын Ақ Жайық» аталатын екі толғауының пішіндік құрылымын ақын «Кертолғауында» өте жақын қайталайды.

Исраил Сапарбай:

Е¹/ііс²/ге³ жүр⁴/ген⁵ ел⁶ бол⁷/мас⁸,
Е¹/тек²/ген³ ке⁴/сіп⁵ жең⁶ бол⁷/мас⁸.
Ен¹/ші²/леп³ ал⁴/ған⁵ ау⁶/ру⁷/ға⁸,
Е¹/кі² дү³/ние⁴/де⁵ ем⁶ кон⁷/бас⁸ [7; 304].

Доспамбет Жырау:

Қо¹/ға²/лы³ көл⁴/дер⁵, қом⁶ су⁷/лар⁸
Қо¹/ныс²/тар³ кон⁴/ған⁵ ө⁶/кін⁷/бес⁸.
А¹/рыс²/тан³/дай⁴ е⁵/кі⁶ бұ⁷/тын⁸ ал⁹/шай¹⁰/тып¹¹,
Ар¹/ғы²/мақ³ мін⁴/ген⁵ ө⁶/кін⁷/бес⁸.
Кі¹/лең² бұз³/дай⁴ кіл⁵/шей⁶/тіп⁷,
Кө¹/бе²/лер³ ки⁴/ген⁵ ө⁶/кін⁷/бес⁸.
Жұ¹/па²/рын³ қар⁴/дай⁵ бо⁶/ра⁷/тып⁸
А¹/ру²/лар³ күш⁴/қан⁵ ө⁶/кін⁷/бес⁸ [8; 31].

Жоғарыда мысалға келтірілген екі заманның сөз зергерлерінің толғауларын салыстыра сөз етсек, Доспамбет Жыраудың «Қоғалы көлдер, қом сулар» толғауындағы болымсыз егістікке есімшені жалғай отырып сөз саптайтын, сондай-ақ жыр-толғау мақамын шалыс ұйқасы басым аралас ұйқасқа негіздейтін өлең формасын Исраил ақынның да қолданғанын көре аламыз. Арада төрт ғасырдан астам уақыттың өткеніне, сондай-ақ поэзияда ақындық дәстүр орныққанына қарамастан, жыраулар поэзиясының сілемдерін әлі де байқауға болады

Доспамбет толғауларының өрлігі оның өлең формасынан да аңғарылып тұрады. Мысалы:

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Еңісі биік боз орда,
Еңеке кірер күн қайда,
Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда [8; 33],

– деп жырласа, осындай өршіл рух Исраил ақынның «Кертолғауында» да жалғасын тауып:

Еңіреп туған ел үшін,
Едіге сынды ер қайда?
Еңісте малы мыңғырған,
Ежелгі қоныс жер қайда?
Еншісі бөлек ер ұлан,
Еңсесі биік ел қайда? [7; 305] – деп жырланады.

Дегенмен сұраулы сөйлем формасындағы екі толғауда сыртқы ұқсастықпен қатар, айырмашылық та жоқ емес. Доспамбет жырау егеулі найза қолға алып, еңку-еңку жер шалған қазақтың бейбіт күнін аңсап, сол аңсар жырға арқау болса, Исраил ақынның «қайдасының» астарынан өзекті өртеген өкініш табын байқайсыз. Сарыөзекке төгілген қалдықтар, Семей полигоны ісінде бас көтерер мұраттас азаматтар табылмағанда «Едіге сынды ер қайда?!» деп ашынады. Бұл толғаныс қайраткер ақынның көсемсөздерінде: «Ал енді айтыңызшы: кешегі қазақ пен бүгінгі қазақтың арасында қай тұстан қарасаңыз да қандай өзгешелікті көрдіңіз? Айырмашылық бар ма? Қанша дегенмен, аралықта ең кемінде бір жарым ғасырдың сұлбасы жатыр... Айнақатесіз ақиқат – Абай екі жаққа да ортақ, бірдей, тіпті, тарих Таразбаны десек жарасар!..

Өткен күннен сабақ алу да, өткен-кеткеннің тағдыр-тәлейінен тәлім алу да, тіпті, күні кешегі Алаш боздақтарының арман-мүддесін алға ұстану да білген кісіге - өмірлік мектеп, өміршең өнеге. Ал аманат жөні бір басқа. Ол – жұмыр басқа жүк, пайымдыға парыз, қарайғанға қарыз. Замана жүгін арқаға салып, қазақ деген қамсыздау халықтың ертеңгі қам-қарекетін ерте ойлаған һәм ерте кеткен

сол мыңболғырлардың, бүгінгі пайыммен салмақтасақ, әрқайсысы бір-бір Толағай тектес тұлғалар екен-ау! Омыраулы өкпек кезеңнің қоңыраулы көші көкжиек асып кетті десек те, сананы сағат сайын түртіп оятатын жаңғырық жарғақ құлағымыздың кей-кейде құлқын сәріден құршын қандыратыны бар» [9], – деп жалғасын тапқан. Ақын туған жердің қасіретін ғана емес, оның осы күйге түсуіне себеп болған халықтың бейқам, аңғал да даңғаза тіршілігіне күйінеді. Бітпейтін даудың соңында жүріп, ағайыннан есе түгендеп жүргенде, жерімізге жатжұрттың ие болып жатқанын айтып елдің рухын оятуға тырысады. Жалпы мұндай өлең формасының қайталану құбылысы тек осы екі жырауға ғана тән емес, оны ежелгі һәм қазіргі толғаулардан да кездестіруге болады.

Асанқайғы (IV ғасыр):

Бұл заманда не ғаріп?
Ақ қалалы боз ғаріп,
Жақсыларға айтпаған
Асыл шырын сөз ғаріп.
...Ата жұрты бұхара
Өзқолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,
Қайратты туған ер ғаріп [8; 25].

Торайғыр Едігеұлы (XVIII-XIX ғасырлар)

Бұл заманда не ғаріп?
Қадірін біліп ұқпаса,
Дүррі гауһар сөз ғаріп.
Замандасы болмаса,
Қария болар тез ғаріп.
Ел жағалай қонбаса,
Бетегелі бел ғаріп.
Қаз, үйрегі болмаса,
Айдын шалқар көл ғаріп.
Әділ биі болмаса,
Бірлігі кетіп ел ғаріп.
Қадірін елі білмесе,
Қайратты туған ер ғаріп [10; 269-270].

Аспанбек Шұғатаев (XXI ғасыр):

Бұл заманда не ғаріп
Төресі семіз, елі арық.
Шектен шыққан шенеунік,
Шекпен киіп шен алып,
Швейцарияда демалып.
Атасының малындай,
Қазынадан жеп алып.
Креслоны басып жамбасқа,
Ұйықтап отыр тері ағып.
Қара жерді кескілеп,
Қара қытай жер алып.
Сүйегін қазып атамның,
Кеміріп жатыр кен алып.
Астанам жайнап тұрғанмен,
Ауылымызды сел алып [11].

Осы үш кезеңнің шығармашыл тұлғаларының қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді сезінудегі, тыңдарманға жеткізудегі формалық ұқсастықтар жоғарыдағы келтірген мысалдарымызды қуаттай

түседі. Ішкі тебіренісін «Бұл заманда не ғаріп?» деп, риторикалық сұрақпен бастап, оған жауап бере отырып жырлауы - ақын-жыраулардың үшеуіне де ортақ ұқсастық. Зерттеуші Б.Ш. Әбілқасымов мұндай ұқсастықтарды қазақтың арғы-бергі ақын-жырауларының және түркі халықтарының – құмық, ноғайдың «ойлу йырлары», қырғыздың «санат насыят ырлары», башқұрттың қобайыр т.б. сияқты толғау жанрына жақын жырларды салыстыра отырып, ортақ фразеологиялық тіркестердің, жекелеген типтік сөздер мен тіркестердің, сондай-ақ тармақ, шумақтардың кездесетіндігін нақты мысалдармен көрсетеді. Мұндағы толғаулардағы қайталану үдерісін стильдік тәсіл, жанрдың табиғатын ашатын формула ретінде қарастырады. Ғалымның зерттеулерінің нәтижесін тірек етіп алар болсақ, бұл үдерістің әлі күнге жүріп жатқандығын байқаймыз. Асанқайғы мен Торайғыр Едігеұлына телінген «Бұл заманда не ғаріп?» толғауының құрылымынан өте жақын ұқсастықтарды, тіпті «Ел жағалай қонбаса, Бетегелі бел ғаріп. Қаз, үйрегі болмаса, Айдын шалқар көл ғаріп» сынды тұтастай тармақтардың қайталанып берілуін байқауға болады. Заманының көкейтесті мәселелерін жырлауда алғашқы екі толғаудағы философиялық ой-тұжырымның байсалдылығын, тереңдігін аңғарамыз. Ал Аспанбек Шұғатаев толғауы ұлттық құндылықтарымыз саналатын ана тіліміз, асыл дініміз, діліміздің жоғалып, құнының құлдырап бара жатқанын жырлап қана қоймай, оған себепші болып отырған шенді-шекпенді мен әлеуметті сынаған өткірлігімен ерекшеленеді. Сондай-ақ мұнда ақын толғаудың жаман мен жақсыны қатар алып салыстыра жырлау дәстүрін ұтымды пайдаланған. Мысалы:

Қалаға кеткен қазақтың,
Ар-намысы тоналып.
Ата дін, ана тіл өлді,
Атан түйенің қомы ауып.
Бір қазаққа-бір қазақ,
Жүгіріп жүр оқ алып.
Сырын бермейтін жігіттер,
Сырға тағуды мода ғып.
Гей клубта жүр біразы,
Орамалын оранып.
Қыздарым кетті шетелге,
Жат күйеу балаң төр алып.
Болашағымыз бұлыңғыр,
Көрешегіміз көр анық.
Бір күні Жердің бетінен,
Кетпесек болды жоғалып...[11] – деп,

айналасындағы өмір шындығын айна-қатесіз сипаттап, көңіл түкпіріндегі қаупін де таусыла жыр етіп ақтарады. Аспанбек ақынның толғауларының сұрауға негізделіп басталуынан өзге, ежелгі толғаулардың сілемімен әрбір шумақтың басында «Долы да, долы, долы күн!», «Құмай да, құмай, құмай күн!» немесе «Қарағанды деп жылаймын», «Өскенмен деп жылаймын», т.б. сынды дыбыстық қайталау, сөз қайталаулардың болуын байқаймыз. Осыған қоса ежелгі толғаулардағы секілді түйдектеліп айтылып, белгілі ретпен қайталанатын ұйқастармен емес, тирада ретінде берілуі көне жанрдың қоламтасын үрлеп, қайта тірілту жолындағы ізденісі деп білеміз.

Өлең сөздің теориясын тереңдей зерттеген ғалым Зәки Ахметов толғауға: «Толғау» шындап келгенде ән емес, бірақ әуенмен айтуға лайықталып шығарылған халықтық лириканың бір түрі, <...> өлеңдердің тирада-тирада боп бөлінуі әсіресе толғауға тән...» [12; 254], – деп анықтама береді. Осы орайда толғаудың әнмен емес әуенмен айтуға лайықталу ерекшелігінің эволюциясын, өзгеріске ұшырауын И.Сапарбайдың «Қазақтың қара баласы» толғауы мен А.Шұғатаевтың «Долы да, долы, долы күн!» атты толғауларынан көреміз. И.Сапарбайдың «Қазақтың қара баласы» толғауының эстрадамен сүйемелденіп, полифониялық рухты әуенмен берілуі толғаудың әсер-қуатын еселей түскендей. Толғаудың сахналық қырының дамуы, виртуалды кеңістік арқылы немесе теледидар арқылы таралуы – тыңдарманды «іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебіне» ортақ етуге, тыңдарманмен байланысын арттыра түсуге, адресаттың көңіліне ой салуға заманауи технологияны тиімді пайдалануымен ерекшеленетін даму сатысы.

А.Шұғатаевтың ютуб каналында (<https://www.youtube.com/watch?v=HaVCIVCgZAA> 2019 ж.) өз дауысымен оқып берген «Долы да, долы, долы күн!» толғауына әуеннің және бейне

суреттердің фон ретінде алынуы да толғаудың жанр ретінде дамуындағы жаңа тәсіл. Жаңа заманның жетістіктері арқылы ақын жанын тебіrentкен қоғамның асқынған дерті мен әлеуметтің жағдайы толғаудың тың формасымен тыңдарманына һәм көрерменіне жол тартты.

Құмай да, құмай, құмай күн!

Құлдилап төмен құлаймын.
Күйбеңмен өткен күндерге,
Күлкімді беріп мұңайдым.
Жартыкеш тілім зарланған,
Обалын кімнен сұраймын.
Дінімнің діні шайқалған,
Дәріс ап жүрміз шайтаннан,
Құдайға қайтіп ұнаймын?!
Шашылған елдің тарыдай,
Шаңырағын қайтіп құраймын?!
Кетігі кеткен дүниенің,
Тетігін қалай бұраймын?!
Адасып бара жатырмыз,
Аманында күн-айдың.
Ері намысын таптаған,
Елі арысын жоқтаған
Қызтекелері қаптаған,
Аруы ардан аттаған,
Не заман болды ақтабан?
Арылар ма екен бұ қайғым?
Көкбайрағымды құшақтап,
Қазақтығым деп жылаймын.
Азаттығым деп жылаймын [13] !!! –

деп толғаған ақын жыры түйдек-түйдегімен ағытылады.

Толғаулар өмір құбылысы жайлы ой-тұжырымдары десек, оның да автордың ішкі психологиялық күйіне байланысты түрлі көңіл-күйде берілуі - ежелден келе жатқан жанрлық ерекшелік. Мысалы, Доспамбеттің толғауларында:

Толғамалы балта қолға алып,
Қол бастадым өкінбен.
Тобыршыға биік жай салып,
Дұспан аттым өкінбен, –

деп өршіл рухты өлең жолдарымен толғаса, Аспанбек ақын толғаулары ұлттық болмыстың жоғалып бара жатқандығын әлдебір уайыммен, күйрек, нәзік сезімдермен толғайды.

Не заман болды ақтабан?
Арылар ма екен бұ қайғым?
Көкбайрағымды құшақтап,
Қазақтығым деп жылаймын.
Азаттығым деп жылаймын!!! («Долы да, долы, долы күн!» толғауынан)

Немесе:

Болашағымыз бұлыңғыр,
Көрешегіміз көр анық.
Бір күні Жердің бетінен,
Кетпесек болды жоғалып... («Бұл заманда не ғаріп!» толғауынан)

Біз жоғарыда жанрдың даму үдерісі жайлы айтқанда оның қасиеттерінің жылжымалылығын сөз еткен болатынбыз. Осы тұжырымды толғауға қатысты айтар болсақ, оның ежелден келе жатқан етене қасиеті – синкреттілігі аясында жаңғырған өнер түрлерімен байланыса отырып дамуында жылжымалылықты байқаймыз. Бірақ сыртқы пішіндік жетілу оның мазмұндық тарапына айтарлықтай өзгеріс әкелмеген. Жекелеген жанрлар туралы Т.С. Степичеваның: «Каждый жанр по-своему отражает некую концепцию мира. Однако целостную модель действительности во всей её многогранности ни один отдельно взятый жанр не отражает, а лишь фиксирует некоторые её

стороны» [14; 45], – деген тұжырымын ескерсек, толғаудың қоғам алдындағы бастапқы жанрлық қызметі аса өзгеріске ұшырай қоймаған. Яғни толғау жанр ретінде өзгерістерге ұшырап, жетілгенімен қоғамның көркем бейнесін жасаудағы өзіндік шарттары өзгеріссіз қалған.

Әдебиет зерттеушісі Н.Келімбетов бұл сабақтастықты табиғи әрі көркемдік заңдылық ретінде: «... ХҮ-ХҮІІІ ғасырларда өмір сүрген қазақ жыраулары поэзиясындағы әлеуметтік және дидактикалық сарындардың түп-төркіні ежелгі түркі әдебиетінде жатқанын аңғару қиын емес. Ежелгі түркі поэзиясы мен қазақ жырауларының дидактикалық сарындағы толғаулары арасындағы дәстүр, стиль, форма бірлігі ерекше назар аударарды» [15; 251], – деп бағалайды. Біз өз кезегімізде, қазақ жыраулары поэзиясының басты ұстанымы болған азаматтық позиция И.Сапарбай, А.Шұғатаев толғауларында принциптік әрі көркемдік тәсіл жағынан, сонымен қатар түр мен мазмұндық жағынан көрініс беретіндігін айта аламыз.

Қорытындылай келе айтарымыз, толғау жанры сыртқы пішіні мен ішкі мазмұны, пәлсапалық, танымдық, бағалаушылық, бастысы әлеуметтік қызметінің тұрақтылығымен қоса, заманның, әдебиеттің даму талаптарына сәйкес едәуір өзгерістерге ұшыраған. Белгілі әуенмен, жырмен жырланатыны және көнеден келе жатқан музыкалық аспап домбырамен, қобызбен сүйемелденіп айтылуы сақталған, осыған қоса заманауи эстрадалық аспаптармен сүйемелденіп айтылуы жанр дамуындағы жаңашылдық дей аламыз. Жазба әдебиеттің ықпалын сөзсіз мойындағанымызбен, кей толғаулардың әлі де импровизациялық жолмен туатынын ескере келе, толғауды әлі де жазба әдебиет жанрына толықтай қосыла қоймаған аралық жанр деп есептейміз. Сонымен қоса, толғау әлі күнге синкреттілігін жоғалтпаған және даму үстіндегі жанр дегіміз келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бахтин М.М. (1970) Проблемы поэтики Достоевского/ Собрание сочинения в семи томах. Т. 6. – М.: «Советский писатель». – 505 с.
2. Дербісәлин Ә. (1990) Әдебиет туралы толғаныстар. – Алматы: Ғылым. –296 б.
3. Абылкасымов Б.Ш. (1984) Жанр толғау в казахской устной поэзии. Алма-Ата: Наука. – 120 с.
4. Теория литературных жанров //под. ред. Н.Д.Тамарченко (2011) Москва: Академия. – 256 с.
5. Анисимова Е.Е. (2018) «То знакомый голос был...» жанровый архетип баллады в историческом контексте: самозванчество // Вестник Томского государственного университета. Филология. № 53 С. 143-163
6. Байтұрсынұлы А. (2013) Алты томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре». Т.1: – 384 б.
7. Сапарбай И. (2012) Рухнама. Алматы: «Қазығұрт». Т. 3. Жыр жинағы. – 512 б.
8. Бес ғасырлар жырлайды. 2 томдық./ Құрастыр. М.Мағауин, М.Байділдаев (1989) Алматы: Жазушы. –Т.1. - 384 б.
9. Сапарбай И. (2018) Рух мейманасы. <http://ult.kz/post/israil-saparbaj-ruk-meymanasy> 06.04.2018
10. Қазақ би-шешендерінің дүниетанымы және философиясы (2007) // Қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. 9-том. – Астана: Аударма, 2007. -472 б.
11. Шұғатаев А. Бұл заманда не ғаріп! <https://www.youtube.com/watch?v=HaVCIVCgZAA>
12. Ахметов З.А. (1964) Казахское стихосложение.– Алма-Ата : Наука, 1964. - 460 с
13. Шұғатаев А. Долю да, долы, долы күн! <https://qamshy.kz/article/10230-kok-bayraghymdy-qushaqtap-qazaqtyghym-dep-dgylyaymyn>
14. Степичева Т.С. (2011) Полифоническая организация текста современной былички как результат трансформации традиционного жанра // Вестн. Том. гос. ун-та. № 345. С.44-46.
15. Келімбетов Н. (1991) Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы: Ана тілі. - 294 б.

Трансформация и социальная функция жанра толғау

Г.Р. Саулембек

Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова,
КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
gulmira.saulembek@gmail.com

В статье рассматривается процесс формирования и развития жанра толғау. Изучается роль письменной литературы в развитии толғау и насколько она повлияла на изменение традиционных признаков

жанра. Анализируется вклад цифровых технологий и современного музыкального искусства в развитие жанра толгау, предлагаются научные доводы о характере трансформации толгау. Несмотря на обновление жанрообразующих элементов, рассматриваются особенности сохранения значительных типичных формальных признаков, содержательных характеристик, а также социальной, дидактической функции направляемой адресату.

Ключевые слова: толгау, литературный процесс, поэзия, жанровая трансформация, социальная функция.

Transformation and social function of the tolgau genre

G.R. Saulembek

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
gulmira.saulembek@gmail.com

The article considers the process of formation and development of the Tolgau genre. The author studies the role of written literature in the development of Tolgau and how it influenced the change of traditional features of the genre. The article analyzes the contribution of digital technologies and contemporary musical art to the development of the Tolgau genre, offers scientific arguments about the nature of Tolgau's transformation. Despite the updating of genre-forming elements, we are discussing about the nature features of preserving significant typical formal features, content characteristics, as well as the social, didactic function sent to the recipient.

Keywords: *tolgau, literary process, poetry, genre transformation, social function.*

Редакцияға 28.03.2020 түсті.